

Chwila *sacrum* w życiu prawosławia w Drugiej Rzeczypospolitej. Próba syntezy

Podjęmowana tematyka dotyczy pogranicza obyczajów, tradycji kultowych i kultury materialnej prawosławia w okresie Drugiej Rzeczypospolitej Polskiej. Jest ona ściśle związana zarówno z *praxis religio*, jak też z problematyką *sacrum* w przestrzeni. Przestrzenią z racji *praxis religio* staje się obszar życia rodzinnego (dom, podwórze, pole, cmentarz), parafialnego (parafia, świątynia, cmentarz), diecezjalnego (katedra, sanktuarium, miejsca cudów i objawień [teofanii, mariofanii, hagiofanii]) oraz uniwersum prawosławia. Poddane opisowi zostaną formy pobożności prawosławnej związane z kluczowymi momentami życia jednostki i wspólnoty. Są to sakramenty (chrzest, namaszczenie św. myrem, Eucharystia, spowiedź, małżeństwo, kapłaństwo, namaszczenie chorych), ceremonie religijne, których podmiotem oddziaływania jest człowiek (postrzyżyny mniszki, ceremonia pogrzebowa, nabożeństwa okolicznościowe), ceremonie uświęcające świat otaczający i jego elementy (poświęcenie pól, plonów, środków transportu, domostwa) oraz rytuały poświęcenia związane z kultem. Wszystkie one składają się na wyraz i oznakę religijności, będące streszczeniem przepisów religijnych właściwych prawosławiu. Pominie tutaj badania nad ich genezą, rozwojem, przemianą i zanikaniem. Nie będzie ustalana również ich zależność od procesów społeczno-kulturowych.

Bazę źródłową stanowią źródła pisane – drukowane, będące wytworem życia religijnego: księgi liturgiczne¹, paraliturgiczne² oraz kalendarze³ z lat

---

¹ *Типикон*, Warszawa 1938; *Божественная Литургия иже во Святых Отца нашего Иоанна Златоустого*, Warszawa 1926; *Божественная Литургия иже во Святых Отца нашего Василия Великого*, Warszawa 1926; *Божественная Литургия Преждеосвященных Даров Святого Григория Двоеслова*, Warszawa 1926; *Последование Вечерни и Утрени*, Warszawa 1926; *Последование в Святую и Великую Неделю Пасхи и во всю Светлую Седмицу*, Warszawa 1926; *Последование молебного пения о обращении заблудших, певаемого в неделю Православия и во иных потребных случаях*, Warszawa 1926; *Служба на каждый день Первой Седмицы Святой Четырдесятницы*, Warszawa 1927; *Службы на каждый день Страстный Седмицы*, Warszawa

1918–1939. Taki zakres czasowy wymaga dokonania jego periodyzacji. Potrzeba ta wynika z faktu zmian geopolitycznych, które miały istotny wpływ na życie Kościoła prawosławnego w granicach II RP. Przede wszystkim jest to czas budowania podwalin funkcjonowania w ramach autonomii nadanej przez Patriarchat Moskiewski (możemy tu mówić o epoce zamordowanego metropolity Jerzego oraz metropolity Dionizego) oraz autokefalii nadanej przez Patriarchat Nowego Rzymu – Konstantynopola (tu możemy mówić o epoce metropolity Dionizego). Okres pierwszy, lata 1918–1924, to przede wszystkim tworzenie struktur administracyjnych⁴, uporządkowanie trybu

---

1929; *Чин наречения и хиротонии: во епископы*, Варшава 1931; *Чин поклонения Святой Плащанице, совершаемый в Варшавской Митрополичей Пещерной Церкви во имя Страстей Христовых*, Варшава 1931; *Чин присоединения и помазания Св. Миром приходящих ко Православной Церкви от Римско-Латинского Вероисповедания*, Варшава 1934; *Последование Вечерни и Утрени*, Варшава 1926; *Требник*, Варшава 1925; *Дополнительный Требник*, Варшава 1929; *Помяник. С последованием общего молебна и панихиды по усопших*, Варшава 1930; *Последование в Святую и Великую Неделю Пасхи и во всю Светлую Седмицу*, Варшава 1926; *Последование молебного пения о обращении заблудших, певаемого в неделю Православия и во иных потребных случаях*, Варшава 1926; *Последование молебных пений*, Варшава 1930; *Последование освящения Храма, егда творить е иерей, избранный на сие от архиерея и искусный*, Варшава 1925; *Последование Парастаса сиречь Великая Панихиды и Всенощного Бдения, певаемого по усопшим*, Варшава 1929; *Часослов*, Варшава 1925; *Обиход нотного церковного пения для четырехголосного смешанного хора, Воскресное всенощное бдение. Дискант*, Варшава 1931; *Обиход нотного церковного пения для четырехголосного смешанного хора, Воскресное всенощное бдение. Альт*, Варшава 1931; *Обиход нотного церковного пения для четырехголосного смешанного хора, Воскресное всенощное бдение. Тенор*, Варшава 1931; *Обиход нотного церковного пения для четырехголосного смешанного хора, Воскресное всенощное бдение. Бас*, Варшава 1931.

² *Краткий Молитвослов*, Варшава 1926 (wyd. 1), 1938 (wyd. 2); *Краткия Жития Святых на весь год, издание редакции журнала „Воскресное чтение”*, Варшава 1929; *Полный Молитослов Православного Христианина с переводом на русский язык всех молитв и песнопений и с приложением духовных песен и краткого Православного Катехизиса*, Варшава 1929; *Поминание*, Варшава 1930; *Богогласник с нотами, издание Миссионерского Комитета при Свяц. Синоде*, Варшава 1935.

³ *Православный Русский Календарь на 1939 годъ*, Владимирова Ч. С. Р. [b.r.w.]; *Кременецкий Православный Календарь на 1922 годъ*, Кременецъ [b.r.w.]; *Календар на звичайний рік 1925*, Чернівці [b.r.w.]; *Православный Церковно-Народный Календарь на 1937 годъ*, Варшава [b.r.w.]; *Православный Календарь на 1934 годъ*, Варшава [b.r.w.]; *Православный Календарь на 1936 годъ*, Варшава [b.r.w.].

⁴ Kościół prawosławny w Polsce uzyskał autonomię na mocy dekretu Świątobliwego patriarchy Tichona i Patriarszego Świątobliwego Synodu z 15/28 IX 1921 r. w: „Журнал Московской Патриархии”, 1953, nr 4; *Акты Святейшего Тихона, Патриарха Московского и всея России, позднейшие документы и переписка о каноническом преемстве высшей церковной власти, 1917–1943*, ред. М. Губонин, Москва 1994, s. 178.

administrowania⁵, ukonstytuowanie się składu osobowego Soboru Biskupów⁶ oraz nawiązanie oficjalnych stosunków z rządem Rzeczypospolitej Polskiej. Jednocześnie w latach 1919–1923⁷ kwestia granic wschodnich, wciąż nieuregulowana, nie służyła budowaniu stabilności administracyjno-prawnej diecezji prawosławnych, zwłaszcza na tych terenach. Okres drugi, lata 1924–1939, tzn. autokefaliczny, jest niezwykle ważny ze względu na wiele przedsięwzięć dotyczących życia kościelnego: stworzenie Studium Teologii Prawosławnej na Uniwersytecie Warszawskim⁸, uruchomienie Drukarni Synodalnej⁹ w Warszawie (przy ul. Zygmuntowskiej), opracowanie i wdrożenie Statutu Wewnętrznego Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego uznanego przez II RP¹⁰. Te trzy wydarzenia były kluczowe dla prawosławia w Polsce.

---

⁵ 7/20 IX 1918 r. podczas 170. Sesji Soboru Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego na katedrze warszawskiego biskupa prawosławnego został powołany dotychczasowy bp Tweru Serafin Cziczagow (decyzja patriarchy Tichona i Świętobliwego Synodu nr 765 z 4/17 IX 1918 r.). *Деяния Священного Собора Православной Российской Церкви 1917–1918 гг.*, (t. 11: *Деяния 152–170*), Москва 2000, s. 218. 28 IX /11 X 1921 r. zwierzchnikiem Kościoła prawosławnego w Polsce na mocy dekretu patriarchy Tichona został bp Jerzy Jaroszewski, *Акты Святейшего Тихона...*, s. 179.

⁶ Skład osobowy, zwłaszcza jego zmiany, były wynikiem presji politycznych władz Polski oraz Rosji Sowieckiej. Władze tej ostatniej uniemożliwiły wyjazd bp. Serafina Cziczagowa do Polski celem objęcia diecezji warszawskiej. Stosunek władz polskich do poszczególnych biskupów prawosławnych szerzej omawiają: А. Попов, *Пора проснуться! Гонение на православие и русских в Польше в XX веке*, Бельград 1937 (wyd. 1), С.-Петербург–Париж 1993 (wyd. 2); А.К. Свитич, *Православная Церковь в Польше и её автокефалия*, Буэнос–Айрес 1959; Евлогий (Георгиевский), митр., *Путь моей жизни, Воспоминания Митрополита Евлогия (Георгиевского), изложенные по его рассказам Т. Манухиной*, Москва 1994; Митр. Владимир: *святитель-молитвенник (1873–1959)*, Париж 1965; R. Płoński, *Пamiętnik metropolity Eulogiusza, jako źródło historyczne*, „Echa Przeszłości” 2003, z. IV, s. 274.

⁷ Traktat pokoju między Polską a Rosją i Ukrainą podpisany w Rydze 18 III 1921 r., DzURP, 1921, nr 49 poz. 300 oraz Decyzja Konferencji Ambasadorów w sprawie wschodnich granic Polski z 15 III 1923 r., DzURP, 1923, nr 49, poz. 333.

⁸ M. Lenczewski ks., *Studium Teologii Prawosławnej na Uniwersytecie Warszawskim w latach 1925–1939*, Warszawa 1992.

⁹ Program wydawniczy Drukarni Synodalnej Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego, zwłaszcza jego analiza, są prawie nieobecne w literaturze przedmiotu. Wspomnieć należy o pracach: Ю. Лабынцев, Л.Л. Щавинская, *Православная литература Польши, 1918–1939*, Минск 2001; Л.Л. Щавинская, *Книжный репертуар крупнейшего православного издательского центра межвоенной Польши – Варшавской Синодальной типографии*, „Slavia Orientalis” XLVIII, 1999, nr 1, s. 29–47.

¹⁰ Statut Wewnętrzny Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego z 10 XII 1938, DzURP, 1938, nr 103, poz. 679.

Praxis religio warunkowana zawsze była przez wiele czynników. Istotnymi w tej mierze zawsze były: pobożność jednostki i wspólnoty oraz kult lokalny wynikający z uwarunkowań kulturowo-etnicznych. Ważną rolę odgrywały również czynniki natury geopolitycznej. Wiek XIX w dziejach prawosławia to okres wielkich przeobrażeń o charakterze ustrojowym. Przede wszystkim należy dostrzec wzajemne powiązanie kwestii narodowych z kościelnymi. Ruchy narodowo-wyzwoleńcze: bułgarski, grecki, rumuński i serbski czy też przemiany ustrojowe mające miejsce w Rosji, nie były obojętne dla kwestii religii. Oddziaływały one na świadomość religijną i jej przejawy w szeroko rozumianej *praxis*. Zwłaszcza rewolucja lutowa na terenie Imperium Rosyjskiego miała daleko idące konsekwencje dla form kultu. Przemiany polityczne oddziaływały na kult oraz formy pobożności, zarówno indywidualnej, jak i zbiorowej. Odnośnie do prawosławia na terenach dawnej Rzeczypospolitej Polskiej owo zjawisko było tożsame ze zmianami obserwowanymi na terenie rdzennym Rosji z racji zależności administracyjnej¹¹. Zmiany dotyczyły sfery modlitwy za władze państwowe. Teksty liturgiczne okresu 1918–1939 są świadkami przeobrażeń, dokumentują je, jednocześnie świadcząc o wypracowanej nowej doktrynie państwa. Miejsce doktryny feudalnej zajęła koncepcja nowożytna, o państwie, jako społeczności¹². W miejsce modlitwy za władcę wstawiono modlitwę za „przez Boga chronione władze i pobożne władze tymczasowe”¹³. W ślad za tym poszły zmiany w pozostałych tekstach liturgicznych.

Z punktu widzenia badania form kultu prawosławnego w Polsce w latach 1918–1939 ważne są dwa kluczowe momenty. Są to: odzyskanie niepodległości przez Polskę w listopadzie 1918 r. oraz uzyskanie autokefalii przez Kościół

¹¹ *Определение Священного Собора Православной Российской Церкви об устройстве Варшавской Епархии в Пределах бывшего Царства Польского с 25 августа (07 сентября) 1918 года*, w: *Священный Собор Православной Российской Церкви, Собрание определений и поставлений*, выпуск четвертый приложение к Деянием второе, Москва 1918, s. 23–24; *Sesja 160 (25 VIII / 7 IX 1918) Soboru Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego, Деяния Священного Собора Православной Российской Церкви 1917–1918 гг.*, (t. 11: *Деяния 152–170*), Москва 2000, s. 124–125.

¹² Protokół 94 posiedzenia z 27 II / 12 III 1918 r.: pkt 2: Sekretarz przedstawia postanowienia Zgromadzenia Biskupów na temat zmian w Ceremonii Triumfu Prawosławia w pierwszą Niedzielę Wielkiego Postu; oraz pkt 4: Decyzja Zgromadzenia biskupów na temat Ceremonii Triumfu Prawosławia w pierwszą Niedzielę Wielkiego Postu, za: *Священный Собор Православной Российской Церкви Протокол девяносто четвертый 27 февраль (12 марта) 1918 года*, w: *Священный Собор Православной Российской Церкви, Собрание определений и поставлений*, выпуск четвертый, приложение к Деянием второе, Москва 1918, s. 190, 197–199.

¹³ M. Бабкин, *Духовенство Русской Православной Церкви и свержение Монархии (Начало XX в. — конец 1917 г.)*, Москва 2007, s. 149–150.

prawosławny w Polsce (dawną metropolię warszawską wraz z diecezjami znajdującymi się na terytorium niepodległego państwa polskiego). Pierwszy z nich spowodował włączenie do nabożeństw modlitwy w intencji pomyślności państwa polskiego¹⁴. Oczywiście tu jest w tym momencie usunięcie z tekstów nabożeństw wątku rosyjskiego¹⁵. Drugim kluczowym momentem w historii

¹⁴ *Boże coś Polskę* hymn narodowy:

Boże! Coś Polskę przez tak długie wieki
Otaczał blaskiem potęgi i chwały
Coś ją zasłaniał swej opieki
Od nieszczęść, które przygnębić ją miały
Przed Tve ołtarze zanosim błaganie,
Ojczyznę wolną racz zachować Panie!
Ty, któryś potem, tchnięty jej upadkiem,
Walczących wspierał za najświętszą sprawę,
a chcąc świat cały mieć ich męstwa świadkiem,
w nieszczęściach samych pomnażał jej sławę
Przed Tve ołtarze zanosim błaganie,
Ojczyznę wolną racz zachować Panie!
Boże najświętszy! Przez Tve wielkie cudy
Oddalaj od nas klęski, mordy boju,
Połącz wolności węzłem Twoje ludy
pod jedno berło Anioła pokoju.
Przed Tve ołtarze zanosim błaganie,
Ojczyznę wolną racz zachować Panie!

Обиходъ Нотнаго Церковнаго Пенія (Часть II и III), Пинскъ 1929, s. 302.

¹⁵ „Wznosimy jeszcze modlitwę do Boga – Władcy naszego za Rzeczpospolitą Polską przez Boga chronioną; najwyższe władze jej; wojsko jej, które miłuje Chrystusa; za zwycięstwo; za trwanie; pokój w niej; pomoc i wsparcie we wszystkim i zwycięstwo nad wszystkimi wrogami i przeciwnikami; módlmy się wszyscy”. Ta prośba litanijna zwieńczona jest pięćdziesięciokrotnym responsem chóralnym: *Kirie eleison, Послѣдование Вечерни и Утрени*, Warszawa 1926, s. 23 [przekład autora].

„Zbaw i zachowaj, Chryste Boże, zwierzchnika naszego Wielce Błogosławionego Dionizego, Metropolitę Warszawskiego i Wołyńskiego, i całej Polski, Świątobliwego Archimandrytę Poczajowskiej Ławry pw. Zaśnięcia Bogurodzicy, Rzeczpospolitą Polską, najwyższe Władze, miłujące Chrystusa wojsko, wszystkich chrześcijan prawosławnych, Boże zachowaj i ochroń, i zachowaj na długie lata”, *Обиход нотнаго церковнаго пенія...[...]* *Дискант*, s. 150–151; *Обиход нотнаго церковнаго пенія. [...] Альт*, s. 150–151; *Обиход нотнаго церковнаго пенія...[...]* *Тенор*, s. 150–151; *Обиход нотнаго церковнаго пенія...[...]* *Бас*, s. 150–151 [przekład autora].

„Przez Boga chronioną Ojczyznę naszą, Najjaśniejszą Rzeczpospolitą Polską, Zwierzchnie władze i Wojsko Jej, Chrystusa miłujące, niech wspomni Pan Bóg w królestwie Swojem, w każdym czasie, teraz, i zawsze i na wieki wieków”, *Na chwałę Świętej, Jednoistotnej, Żywotwórczej i Niepodzielnej Trójcy, Ojca i Syna i Świętego Ducha, z błogosławieństwa Świątobliwego Synodu Świętego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego w Polsce, i Najbłogosławięńskiego*

form kultu prawosławnego właściwego dla prawosławia w II RP było nadanie autokefalii przez Patriarchat Konstantynopola. Z tekstów nabożeństw zniknęło wspomnienie modlitwne patriarchów moskiewskich i całej Rusi, którzy byli zwierzchnikami Kościoła prawosławnego w Polsce w myśl prawodawstwa kościelnego prawosławnego. W miejsce tego wstawiono modlitwę za metropolitę warszawskiego i całej Polski, który od momentu nadania samodzielności był zwierzchnikiem Kościoła prawosławnego w Polsce¹⁶.

U podłoża wszystkich tych zmian w kulcie, *praxis religio* leżały przemiany geopolityczne oraz administracyjno-prawne proveniencji świeckiej i kościelnej. Możemy więc mówić tu o reformie nabożeństw i pozostałych form kultu, która miała miejsce w okresie Drugiej Rzeczypospolitej.

W prawosławnej myśli religijnej doby lat międzywojennych nie dokonywały się w omawianym przez nas obszarze życia szczególne zmiany. Zarówno w zakresie intelektualnej debaty, jak i praktyki kultu widzimy tutaj ścisłą więź z tradycją prawosławia rosyjskiego. Stąd już w tym miejscu możemy dokonać konstatacji o charakterze ogólnym. Praktyka sakramentalna i nie tylko jest tożsama zarówno z tą sprzed 1918 r., jak i tą po 1939 r. Świadczy to o kontynuacji tradycji życia religijnego oraz o łączności międzypokoleniowej całej *praxis religio* w obrębie społeczności prawosławnej zamieszkującej tereny zarówno I RP, II RP, jak i PRL oraz III RP. Dlatego też w prezentacji poszczególnych form kultu skupimy się tylko na głównych ich wyznacznikach. Bazować tu będziemy przede wszystkim na materiale źródłowym związanym z okresem nas interesującym.

Prawosławie od początku podkreślało znaczenie poszczególnych ceremonii – aktów *praxis religio*, które odgrywały istotną rolę w pobożności takich struktur społecznych, jak rodzina, parafia czy Kościół. Wszystkie je dzieliło i dzieli na sakramenty oraz rytuały związane z życiem rodziny, parafii i Kościoła. Sakrament zawsze był uważany za uświęcone działanie, które przy widzialnej stronie przekazuje duszy wierzącego niewidzialną łaskę Bożą¹⁷. Myśl

---

DIONIZEGO, *Metropolity warszawskiego i całej Polski Hiero – Archimandryty Poczajowskiej Św. Uspienskiej Ławry, książka ta Święta Liturgia Świętego Jana Złotoustego, została wydrukowana w mieście stołecznym Warszawie, w drukarni Synodalnej, w roku od Narodzenia Boga Słowa 1936, miesiąca Listopada 13-go, Warszawa 1936, s. 50–51.*

¹⁶ „Za Pana naszego wielce błogosławionego metropolitę Dionizego, i Pana naszego błogosławionego biskupa ..... [imię biskupa], za czcigodne stan kapłański, w Chrystusie diakonię, za cały stan duchowny i lud, do Boga módlmy się, *Последование Вечерни и Утрени*, Варшава 1926, s. 9v, 21v–22r [przekład autora].

¹⁷ Filaret metropolita, *Obszerny Chrześcijański Katechizm Świętego Kościoła Prawosławnego*, Warszawa 1927, s. 49.

religijna prawosławna okresu międzywojennego uznawała siedem sakramentów: chrzest, namaszczenie św. myronem (myrem, krzyżmem), Eucharystię, spowiedź, kapłaństwo, małżeństwo oraz poświęcenie oleju. Oprócz nich znała ceremonie o charakterze szczególnym: nadanie mniszej tonsury, pogrzeb, poświęcenie kościoła, poświęcenie wody na święto Chrztu Pańskiego.

Pierwszym sakramentem udzielanym włączanemu do społeczności dziecku był chrzest. Poprzedzały go: modlitwa narodzin czytana nad kobietą, która powiła dziecko¹⁸; ceremonia nadania imienia dziecku¹⁹ oraz – jeśli w sakramencie chrztu uczestniczyła biologiczna matka – modlitwa oczyszczenia, czytana nad matką i dzieckiem²⁰. Elementami charakterystycznymi sakramentu były egzorcyzmy oraz ceremoniał wyrzeczenia się szatana, wyznania wiary i oddanie pokłonu Bogu. Po tak uczynionym akcie przyrzeczenia wierności Bogu dzieciątko było chrzczone przez duchownego słowami: „Chrzci cię sługa Boży (imię dziecka) w imię Ojca [Amen], i syna [Amen], i Świętego Ducha [Amen]”²¹. Dziecko podczas tych słów było zanurzane w wodzie. Jeśli nie było takiej możliwości, dopuszczano chrzest poprzez polanie wodą chrzcielną. Sakramentu tego nie powtarzano w wypadku innowierców ochrzczonych w imię Trójcy Świętej, którzy pragnęli być włączeni do społeczności prawosławnej. Bezpośrednio po nim udzielany był sakrament namaszczenia św. myronem (mirem, krzyżmem). Był to drugi z kolei sakrament w chronologii włączania do wspólnoty Kościoła. Jego charakterystycznym elementem było namaszczenie myronem części ciała ze słowami „Pieczęć daru Świętego Ducha”²². Po nim następowało obmycie i postrzyżyny²³. Inną procedurą sprawowania tego sakramentu był rytuał włączenia do eklezjalnej społeczności prawosławnej innowierców. W tym wypadku, jeśli sakrament ten nie był udzielony w Kościele macierzystym, sprawowano go po akcie przyjęcia prawd wiary i złożeniu wyznania wiary²⁴.

Eucharystia była trzecim z kolei sakramentem udzielanym przystępującym do wspólnoty Kościoła. Przyjmowały go już maleńkie dzieci, zaraz po sakramencie chrztu i namaszczenia św. myronem. Do jego sprawowania używano

¹⁸ *Требник*, Варшава 1925, s. 5г–6в.

¹⁹ *Ibidem*, s. 7г.

²⁰ *Ibidem*, s. 8г–10в.

²¹ *Ibidem*, s. 24г.

²² *Ibidem*, s. 26г.

²³ *Ibidem*, s. 29г.

²⁴ *Чин присоединения и помазания Св. Миром приходящих ко Православной Церкви от Римско-Латинского Вероисповедания*, Варшава 1934, s. 9в.

wina czerwonego winogronowego oraz chleba wyrośniętego (kwaśnego). W Katechizmie, wydanym w Warszawie w 1927 r., czytamy: „Eucharystia jest to sakrament, przez który wierzący pod postacią chleba i wina, spożywa prawdziwe ciało i krew Jezusa Chrystusa ku życiu wiecznemu”²⁵. Sakrament sprawowano podczas Świętej Boskiej Liturgii. Przystąpienie do niego poprzedzał post eucharystyczny. Wierni otrzymywali ten sakrament pod dwiema postaciami, podobnie jak i duchowieństwo.

Kolejnym sakramentem była spowiedź. Jego główną treść stanowiło wyznanie grzechów i refleksja nad kondycją życia duchowego. Obecna również była troska o czystość życia. Całość wieńczyło pouczenie oraz niekiedy epitemia – duchowe zalecenie (rozumiane jako lekarstwo na grzechy), mające na celu przywrócenie harmonii miłości i pokoju w duchowo-cielesnym życiu wierzącego. Duchowny, podczas spowiedzi odziany w epitachelion, po odmówieniu psalmu pięćdziesiątego i towarzyszących mu modlitw wsłuchiwał się w spowiedź wiernego, po której kierował doń pouczenie oraz czytał dwie modlitwy. Pierwszą z prośbą o przywrócenie i odnowienie łączności ze społecznością świętych Kościoła oraz drugą, w której dokonywał proklamacji uwolnienia od grzechów²⁶. Praktyka ta wynikała z rozumienia grzechu jako uwięzienia i uzależnienia od szatana. Z kolei spowiedź i wyznanie żalu stanowiły akt wyzwolenia i restytucji obywatelstwa spowiadającego się w Królestwie Kościoła.

Dorosłość i dojrzałość znajdowały swój wyraz m.in. w sakramencie małżeństwa. Sakrament ów posiadał strukturę dwuczęściową, składał się z obrzędów zaręczyn i zaślubin. Odbывał się on bezpośrednio po Świętej Liturgii²⁷. Małżeństwa nie można było udzielać w sobotę wieczór (wigilia Dnia Pańskiego), wtorek oraz czwartek wieczór (wigilie środy i piątku, które są dniami postnymi) oraz w wigilię dwunastu wielkich świąt i święta parafialnego²⁸. Elementami charakterystycznymi były: dla zaręczyn – włożenie obrączek²⁹, dla zaślubin – włożenie koron³⁰ i spożycie błogosławionego wina ze wspólnego kielicha³¹.

²⁵ Filaret metropolita, *op. cit.*, s. 53.

²⁶ *Требник*, Варшава 1925, s. 33v.

²⁷ *Ibidem*, s. 42v.

²⁸ *Православный Русский Календарь на 1939 годъ...*, s. 2; *Кременецкий Православный Календарь на 1922 годъ...*, s. 1–3; *Православный Церковно-Народный Календарь на 1937 годъ...*, s. 2–3; *Православный Календарь на 1934 годъ...*, s. 2–3; *Православный Календарь на 1936 годъ...*, s. 2–3.

²⁹ Obrączka męża była srebrna, zaś żony złota, *Требник*, Варшава 1925, s. 44r.

³⁰ *Ibidem*, s. 51r.

³¹ *Ibidem*, s. 54r.

Znano również ceremoniał drugiego, trzeciego małżeństwa. Jednak były one traktowane jako błaganie o wybaczenie i miłosierdzie³².

Podobny, aczkolwiek nie tożsamy ze spowiedzią był sakrament świętego oleju – soborowanie. Przy jego sprawowaniu używano oleju i wina. Jego adresatem były osoby chore. Ceremoniał mówi o liczbie siedmiu celebrujących go kapłanów³³. Elementem charakterystycznym było siedmiokrotne czytanie modlitwy o uzdrowienie chorego połączone z lekturą Pisma Świętego – Ewangelii i Apostołosą. Towarzyszyło temu za każdym razem namaszczenie poszczególnych części ciała, jak mówił rytuał. Pomazując chorego Świętym Olejem (lico, piersi, ręce, oczy, uszy, usta, nos) kapłan wymawiał słowa:

Ojcze Święty, Lekarzu dusz i ciał, Który posłałeś Jednorodzonego Twego syna, Pana naszego Jezusa Chrystusa, wszelką niemoc uleczającego i przed śmiercią chroniącego wylecz i tego oto sługę Twego [...] od władających jego ciałem i duszą niemocy i ożyw jego łaską Chrystusa Twego, za sprawą modlitw Przenajświętszej Władczyni naszej Bogarodzicy i zawsze dziewicy Marii, za sprawą wstawiennictwa czcigodnych Sił niebiańskich, mocą czcigodnego i życiodajnego Krzyża, czcigodnego i chwalebego proroka i poprzednika Jana Chrzciciela, chwalebnych i wychwalonych Apostołów, świętych chwalebnych zwycięskich Męczenników, błogosławionych i Boga noszących Ojców naszych, świętych lekarzy i jałmużników Kosmasa i Damiana, Kyrosa i Jana, Pantelejmona i Hermolasa, Sampsona i Diomeda, Focjusza i Anikicego; świętych i sprawiedliwych Joachima i Anny, i wszystkich Świętych. Albowiem Ty jesteś źródłem uzdrowienia, Boże nasz, i Tobie chwałę oddajemy, współ z jednorodzonym Twoim Synem, i jednoistotnym Twoim Duchem po wszystkie czasy. Amen³⁴.

Pod koniec sakramentu kapłan kładł na głowę chorego Ewangeliarz, tekstem do dołu, i czytał modlitwę odpuszczenia³⁵.

Moderatorami i kierownikami życia duchowego byli kapłani. Prawosławna tradycja liturgiczna mówi o trzech stopniach hierarchicznych: episkopacie – prezbiteriacie – diakonacie. Prawo święceń przynależne jest tylko biskupom, stąd też Trebnik nie zawiera tych ceremonii. Odnajdujemy je natomiast w Archieratikonach, których w okresie międzywojennym nie wydano. Ukazały się natomiast oddzielne edycje niektórych rytuałów sprawowanych przez biskupów. Jednym z nich był rytuał święceń biskupich wydany w 1931 r.³⁶ Święcenia odbywały się w oparciu o rytuał rosyjski i zawsze powiązane były

³² *Ibidem*, s. 57r–59r.

³³ *Ibidem*, s. 62r.

³⁴ *Ibidem*, s. 75r–75v [przekład autora].

³⁵ *Ibidem*, s. 90v.

³⁶ *Чин наречения и хиротонии во епископы*, Warszawa 1931.

ściśle z Liturgią – centralnym nabożeństwem cyklu dobowego. Świecenia diakona zawsze odbywały się po Credo, prezbitera po Cherubikonie, biskupie natomiast po hymnie Trysagion, z tym że musiało w nich brać udział przynajmniej trzech biskupów. Poprzedzało je zawsze składanie przysięgi, spowiedź oraz wyznanie wiary. Podczas ceremonii święceń nakładane były właściwe dla każdego stopnia szaty liturgiczne przez biskupa lub biskupów z zapytaniem: *godzien?* Towarzyszyła temu odpowiedź wiernych i duchowieństwa: *godzien*. Prezbiterem lub diakonem zostawał mężczyzna żonaty, choć celibat był dopuszczalny. Deklaracja stanu cywilnego kandydata na subdiakona, diakona i prezbitera zawsze składana była przed święceniami. W przypadku biskupów wymagano, aby kandydat pochodził ze stanu zakonnego.

Równie ważną, choć niezaliczaną do grupy sakramentów, była ceremonia pogrzebowa. Obmyte ciało zmarłego układane było w trumnie, którą ustawiano tak, by twarz jego zwrócona była ku krzyżowi, prezbiterium w świątyni. Podobnie również czyniono przy opuszczaniu trumny do grobu. W domu zmarłego odbywała się ceremonia wyprowadzenia (krótka modlitwa)³⁷. Ciało w otwartej trumnie przenoszono do świątyni, skąd następnie udawano się na cmentarz. Tu zamykano trumnę i opuszczano do grobu. Zwieńczeniem ceremonii było usypanie kopca grobowego i postawienie krzyża, którym to czynnościom towarzyszyła litania w intencji zmarłego³⁸ i modlitwa, aby rodzina i wspólnota pamiętali o nim w swoich modlitwach. Charakterystycznymi nabożeństwami memorialnymi były litije oraz panichidy.

Inną ceremonią były mnisze postrzyżyny. Tutaj nie możemy mówić o rytuale oddzielnie wydanym w okresie międzywojennym. Korzystano z ksiąg liturgicznych jeszcze z okresu „rosyjskiego”.

Praxis religio prawosławia międzywojennego zna również ceremonie święcenia ikon³⁹, utensyliów liturgicznych, szat liturgicznych, świątyni, poświęcenia ikonostasu oraz krzyża noszonego na szyi. Wszystkie one, choć zamieszczone w Trebniku uzupełniającym, wydanym w Warszawie przez Drukarnię Synodalną, stanowią powielenie tradycji rosyjskiej i nie posiadają cech wskazujących na zmiany redakcyjne⁴⁰.

³⁷ *Требник*, Варшава 1925, s. 108v.

³⁸ *Ibidem*, s. 126r.; R.A. Płoński, *Kres życia ziemskiego w praxis liturgica Kościoła prawosławnego*, „Zeszyty Teologiczne/Folia Theologica” XVII, 2009, nr 46, s. 93–108.

³⁹ Szerzej to zagadnienie autor omówił w artykule *Kult ikon w prawosławiu. Próba syntezy (The cult of Icons in Orthodox Christianity. An attempt of synthesis)*, „Studia Theologiae Fundamentalis: Wokół teologii ikony” 2, 2011, s. 172.

⁴⁰ *Дополнительный Требник*, Варшава 1929, s. 5r–131v.

Z punktu widzenia poruszanej przez nas problematyki interesujący jest kult świętych, który znajdował swoje odzwierciedlenie w programie wydawniczym m.in. Drukarni Synodalnej w Warszawie. Na pierwszy plan wysuwa się kult Bogurodzicy⁴¹ i Świętej Trójcy⁴². Równie mocno obecny jest kult takich świętych jak św. Hiob z Poczajowa, św. Serafin z Sarowa, św. Abba Onufry Wielki, św. Mikołaj bp Myrr w Licji, św. wielka męczennica Barbara, św. równa apostołom Maria Magdalena, św. archanioł Michał, św. apostoł Jan Ewangelista, św. wielki męczennik Jerzy Zwycięzca, św. wielki męczennik Pantelejmon, św. Jan Chrzciel, św. Atanazy z Brześcia, św. prorok Eliasz, św. trzech hierarchów Bazyli Wielki, Grzegorz Teolog i Jan Chryzostom, św. równy apostołom ks. Włodzimierz i św. Stefan bp włodzimiersko-wołyński⁴³. Osobną grupę druków stanowią teksty nabożeństw związane z kultem Jezusa Chrystusa.

⁴¹ *Акафист Божией Матери „Светлей Обители странников бездомных”*, 1934; *Акафист Пресвятой Богородице пред Ее Чудотворною Иконою Жировицкою*, 1937; *Акафист Пресвятой Богородице перед Святою Иконою Ее „Неувядаемый Цвет”*, 1926; *Акафист Пресвятой Богородице*, 1928; *Акафист Пресвятой Владычице нашей Богородице „Взыскание погибших и всех скорбящих Радости”*, 1929; *Акафист Пресвятой Владычице нашей Богородице „Всех скорбящих Радости”*, 1928; *Акафист Пресвятой Владычице перед Ее чудотворною Иконою Почаевскою*, 1928; *Акафист Пресвятой Владычице перед Ее чудотворною Иконою Холмскою*, 1930; *Акафист Покрову Пресвятой Богородицы*, 1929; *Акафист Успению Пресвятой Богородицы*, 1929; R.A. Płoński, *Kult Bogarodzicy w prawosławiu. Próba syntezy (Religious cult of Theotokos in Orthodoxy. An attempt of synthesis)*, „*Studia Theologiae Fundamentalis*”, 2012, t. 4, s. 165–179.

⁴² *Акафист Пресвятой и Животворящей Троице*, 1928.

⁴³ *Акафист Всем Святым от века Богу благоугодившим, ихже память совершается Православною Церковью в первую неделю по Святой Пятидесятнице*, 1928; *Акафист Преподобному и Богоносному Отцу нашему Иову, Игумену и Чудотворцу Почаевскому*, 1928; *Акафист Преподобному и Богоносному Отцу нашему Серафиму, Саровскому Чудотворцу*, 1929; *Акафист Преподобному Отцу нашему Онуфрию Великому*, 1929; *Акафист Святителю Христову Николаю*, 1928; *Акафист Святой Великомученице Варваре*, 1929; *Акафист Святой Равноапостольной Марии Магдалине*, 1928; *Акафист Святому Архангелу Михаилу*, 1929; *Акафист Святому Апостолу и Евангелисту Иоанну Богослову*, 1926; *Акафист Святому Апостолу и Евангелисту Иоанну Богослову*, 1929; *Акафист Святому Великомученику и Победоносцу Георгию*, 1929; *Акафист Святому Великомученику и Целителю Пантелеймону*, 1928; *Акафист Святому Иоанну Предтече и Крестителю Господню*, 1928; *Акафист Святому Преподобному Афанасию, Игумену Брестскому*, 1929; *Акафист Святому Пророку Божию Или*, 1923; *Акафист Трем Святителям Василию Великому, Григорию Богослову и Иоанну Златоустому*, 1929; *Служба и акафист Святому Равноапостольному Князю Владимиру*, 1938; *Служба Преподобному Отцу нашему Онуфрию Великому, Пустынножителю Египетскому*, 1929; *Служба Преподобному Отцу нашему Стефану, Епископу Владимирова льинскому, игумену Печерскому*, 1928; *Служба Преподобному ченику Афанасию, Игумену Брестскому*, 1921.

Oprócz akatystarzy zbiorczych⁴⁴ wydawane były formularze oddzielnych nabożeństw⁴⁵. Ta część kultu religijnego wynikała z kalendarza liturgicznego, który regulował życie całej społeczności, wskazując czas postu i święta. Tak więc takie ceremonie religijne, jak wielkie poświęcenie wody – sprawowane zawsze podczas Jordanu (święto Chrztu Pańskiego), Gromnice (święto Spotkania Pańskiego), paschalne święcenie pokarmów na Zmartwychwstanie czy też szeroko rozumiane *Bohuhłasowanie* zależne były od kalendarza. Każdy z wydawanych kalendarzy podawał dokładne daty i inne wiadomości dotyczące roku liturgicznego oraz poszczególnych okresów życia religijnego⁴⁶.

Na święto Chrztu Pańskiego, jeśli była możliwość, zawsze święcono wodę nad rzeką, gdzie przygotowywano specjalne miejsce nad wybitą przerębłą. Z lodu rzeźbiono krzyż, przy którym stawiano podest na Ewangelię. Zależnie od regionu⁴⁷, jego tradycji, święceniu towarzyszyło oczyszczenie wody ogniem⁴⁸, błogosławieństwo wody ręką, szelest Świętego Ducha⁴⁹ oraz uświęcenie Krzyżem Świętym. Po skończonej ceremonii wypuszczano zazwyczaj parę gołębi.

W święto Spotkania Pańskiego z kolei święcono świece, które następnie niesiono do domów, gdzie przechowywane strzegły domostwa przed niebezpiecznymi zjawiskami atmosferycznymi. Towarzyszyły one również zmarłemu, w okresie od śmierci aż do pochówku, gdy palono je nieustannie. Przy nich m.in. wykonywano pieśni z Богогласника.

---

⁴⁴ *Акафист Воскресению Христову*, 1930; *Акафист Божественным Страстям Христовым*, 1928; *Акафист Сладчайшему Господу нашему Иисусу Христу*, 1928; *Акафист Честному и Животворящему Кресту Господню (творение еромонаха Пахомия, святогорца обителя Вознесения Господня)*, 1931; *Акафист Честному и Животворящему Кресту Господню* 1929.

⁴⁵ *Страсти Христовы и плач Пресвятыя Богородицы при Кресте Спасителя*, 1928; *Чин последоуани Божественным Страстям Христовом (Пасиий)* 1934.

⁴⁶ *Православный Русский Календарь на 1939 годъ...*, s. 2; *Кременецкий Православный Календарь на 1922 годъ...*, s. 1–3, 39–69; *Православный Церковно-Народный Календарь на 1937 годъ...*, s. 2–3, 6–18; *Православный Календарь на 1934 годъ...*, s. 2–3, 5–17; *Православный Календарь на 1936 годъ...*, s. 2–28.

⁴⁷ Teren dawnej metropolii kijowskiej – zachodnia Galicja – miał swoją tradycję w odróżnieniu od pozostałych regionów byłej I Rzeczypospolitej Polskiej.

⁴⁸ Tu mamy odwołanie do tradycji z Trebnika kijowskiego metropolity św. Piotra Mohyły, ЕУХОЛОГИОН албо Молитвословъ или Требникъ (*Имеяй въ себе церковная различная Последования Иереомъ подобающая. Отъ святыхъ Апостоль прежде, потомже отъ святыхъ и Богоносныхъ Отецъ въ различныхъ временахъ преданная. Ныне же благословениемъ и повелениемъ, Ясне Превеликаго въ Бозе: Господина Отца Петра Могилы митрополиты Киевскаго и проч.*), t. II, Киевъ 1646, s. 46.

⁴⁹ *Ibidem*, s. 47.

Okres paschalny to przede wszystkim święcenie palm i pokarmów⁵⁰. Palmy, wykonywane z wierzbowych gałązek, przynoszono do świątyni, gdzie je poświęcono. Rytuał mówi o ich poświęceniu w wigilię święta. Pokarmy (święcone) z kolei błogosławiono po głównym nabożeństwie święta Anastasis.

Wszystkim tym okresom towarzyszyło *Bohułtasowanie*⁵¹, tzn. nabożne śpiewy, będące rekapitulacją treści nabożeństwa i recepcją na grunt domowy obyczaju świątynnego.

Wydarzeniem szczególnym w dziejach prawosławia okresu międzywojennego ze względu na charakter i przebieg była koronacja króla Romów na Stacidonie Wojska Polskiego w Warszawie⁵². Przewodniczył jej ks. protoprezbiter Terencjusz Teodorowicz. Wydarzenie to nie miało analogii ani w przeszłości, ani w przyszłości na terenie Drugiej Rzeczypospolitej. Elementami głównymi było włożenie korony oraz uroczysta przysięga Romów na wierność władcy.

Господи, Боже наш, великий и многомилостивый!
Во умилении сердец наших смиренно молимся Тебе:
сохрани под покровом Твоея благости
от всякаго злаго обстояния Святую Церковь Твою
и нас, в скорби сущих, верных чад Ея.
Огради нас на всех путех наших святыми Твоими ангелы,
да ничтоже успеют обидящи нас,
и сын беззакония не приложит озлобити нас.
Исполни нас долгою дний и крепостию сил,
да совершим вся во славу Твою
и во благо Святыя Церкви Твоея.
Мы же, всеблагому Твоему промыслению о нас радующеся,
на всяк день и час благословим и прославим всесвятое имя Твое,
Отца и Сына и Святаго Духа. Аминь⁵³.

Prawosławie w II RP, poprzez obrzęd, stało się faktorem rzeczywistości miast i wsi oraz całego państwa. Badania źródłowe, zwłaszcza z zakresu *praxis religio*, wnoszą wiele danych do badania systemu pokrewieństwa pomiędzy

⁵⁰ *Ibidem*, s. 214v–215v.

⁵¹ На Рождество Христово, w: *Богогласник*, Warszawa 1924, s. 7–32; На Богоявление Господне, w: *ibidem*, s. 32–39; На Сретение Господне, w: *ibidem*, s. 39–45; Песни Великопостных, w: *ibidem*, s. 47–53; О страстях Христовыхъ, w: *ibidem*, s. 54–59; На Воскресение Господне, w: *ibidem*, s. 59–64; На Вознесение Господне, w: *ibidem*, s. 65–67; Пресвятой и живоначальной Троице, w: *ibidem*, s. 68–69; На сошествие Святаго Духа, w: *ibidem*, s. 70–71; На Преображение Господне, w: *ibidem*, s. 72–73; На Воздвижение Честнаго и животворящего Креста, w: *ibidem*, s. 73–75.

⁵² R.A. Płoński, *Niech żyje król*, „Rrom p-o Drom” nr 12/2001–01/2002, s. 14–15, 18.

⁵³ *Молитва за Святую Церковь, в скорби и обстоянии сущую*, Warszawa 1938.

zwyczajem, obyczajem a tradycją religijną. Ukazują meandry przemian, rozwoju i recepcji rzeczywistości otaczającej. Całościowe ujęcie kwestii obrzędowych pozwala dostrzec tendencję rozwojową oraz ukazać religijność wybranego miasta, wsi czy też regionu. Przy takim założeniu możemy mówić o uniwersalnym wymiarze sytuacji religijnej, obrzędowości religijnej. Przenikanie się różnych warstw religijności do środowisk miejsko-wiejskich pozwala ukazać pulsowanie żywego organizmu społeczności prawosławnej w omawianym przez nas okresie historycznym. Niekiedy jest ono zakłócanie w sposób pośredni lub bezpośredni przez czynniki natury administracyjnej lub politycznej.

Religijne życie codzienne, jego formy, rytm, charakter są pochodną szerszego procesu zaspokajania potrzeb duchowych. W obszar ten włączają się zwyczaje związane ze świętowaniem, obrzędami i tradycjami życia społecznego. Funkcjonuje coś, co określamy stylem życia i obyczajowością religijną. Religia i wszystko, co jest związane z religijnością danej grupy społecznej, staje się faktorem kultury i sztuki. Ludzkie zaś postrzeganie i działanie zachodzi w czasie, od przeszłości ku przyszłości. Jest ono wyznacznikiem również form kultu religijnego. Wyzwanie zmierzenia się z przyszłością, swoisty lęk przyszłości, jest determinantą takich czy też innych zachowań również o charakterze religijnym. Tok rozwoju form religijnych dotyczących tego obszaru życia w prawosławiu jest, co należy podkreślić, kontynuacją o dynamice zrównoważonej i zharmonizowanej ze światem otaczającym. Przeszłość ujmowana jako ogół okoliczności, na które nie możemy wpływać, lecz które można poznać, inspiruje i jest argumentem w każdej dyskusji o formie religijnej ekspresji. Przyszłość zaś jako okoliczność, na którą można oddziaływać, jest rozpatrywana jako przedmiot plastycznej akcji modlitwy – *theosis*, przebóstwienia⁵⁴. Nie możemy jej dziś poznać, lecz możemy ją kształtować. Badanie form kultu powoduje konieczność zastanowienia się nad takimi problemami jak miejsce religii w życiu codziennym: chrzest, namaszczenie św. myronem (myrem, krzyżmem), Eucharystia, spowiedź, małżeństwo, śmierć, modlitwa, święta religijne, skala udziału w nich wiernych, rola duchownego w społeczności, miejsce kobiet w życiu religijnym, form życia. Wkraczamy tutaj w teorię zachowań ludzkich. U ich podstaw znajdują się ściśle określone aksjomaty wiary. Z uwagi na swój absolutnie fundamentalny charakter muszą być one przywoływane nie tylko w teoriach socjologicznych, ale również w badaniach życia codziennego państwa, miasta czy też wsi w każdej z badanych przez nas epok historycznych. Jest on istotny dla zrozumienia kwestii tożsamości kulturowej i religijnej narodów i społeczności.

---

⁵⁴ G.I. Mantzaridis, *Przebóstwienie człowieka. Nauka świętego Grzegorza Palamasa w świetle tradycji prawosławnej*, Lublin 1997, s. 46–50.